

تعمیق و توسعه فرهنگ زیارت با تکیه بر منظر گنبد مطهر

سید محسن حسینی*
سوسن نیکجو**

درآمد

این نوشتار گزارشی از طرح پژوهشی پیرامون مشهد و حرم رضوی است که به بررسی چگونگی تعمیق و توسعه فرهنگ زیارت با تکیه بر منظر گنبد مطهر حرم امام رضا(ع) می‌پردازد. در ادامه بخش‌ها و مراحل این طرح ارائه می‌شود.

معرفی طرح

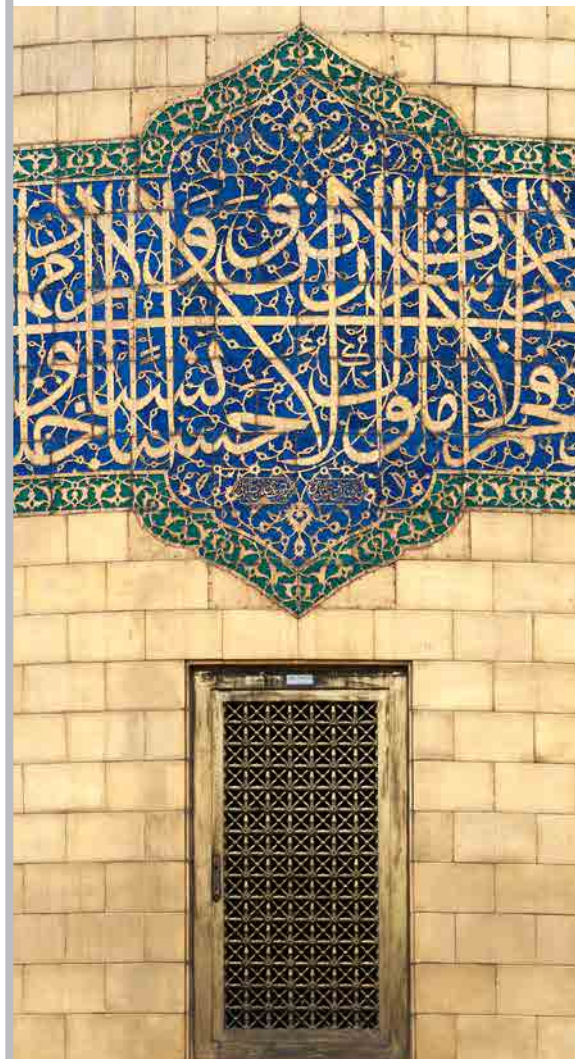
طرح شامل سه قسمت اصلی است:

۱. نظریه: بر اساس متون غربی اسلامی در باب منظر مقدس نظریه‌پردازی صورت گرفته و بیشتر از متون شیعه استفاده شده است.
۲. پیشینه: در این بخش به پیشینه ساخت و سازها در مشهد و حرم مطهر پرداختیم و وضعیت هر دوره را تحلیل کردیم.
۳. تحلیل وضع موجود: بر اساس نظریه‌هایی که درباره منظر مقدس وجود دارد، پرسش‌های اصلی پژوهش ما عبارت‌اند از: منظور از معماری منظر مقدس چیست؟ مؤلفه‌های هویت بخش معماری منظر مقدس کدام‌اند؟ پیوند معماری منظر گنبد مطهر در تقویت فرهنگ زیارت چیست؟ آرمان شهر رضوی در پیوند با معماری منظر مقدس چگونه تحقق می‌یابد؟

ارزش‌های غالب در معماری منظر مقدس

دیدگاه‌ها و تعریف‌های زیادی در باب معماری منظر مقدس وجود دارد. اینجا سه دیدگاه اصلی تعریف شده است:

۱. ارزش‌های محیطی محیط زیست
۲. ارزش‌های زیباشناسانه زیبایی
۳. ارزش‌های اجتماعی جامعه

* پژوهشگر بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی
smhossini81@yahoo.com
** پژوهشگر مستقل
sosannickjou@yahoo.com

بر این اساس، تعریف منظر مقدس عبارت است از: طراحی و سازمان‌دهی منظر مقدس به گونه‌ای که منجر به بارورشدن ارزش‌های شهری، فرهنگی و معنوی، تقویت فرهنگ زیارت و باورهای دینی شیعه گردد که در نهایت، به تثبیت آرمان‌شهر رضوی بیانجامد. مراد از معماری منظر مقدس بر روی نمودار زیر آمده است.

ارزش‌های شهری، ارزش‌های فرهنگی و ارزش‌های معنوی در هویت شهری، هویت دینی و هویت زائر به هم پیوند پیدا می‌کنند. همچنین مؤلفه‌های هویت‌بخش معماری منظر مقدس عبارت‌اند از:

۱. هویت شهری

۲. هویت دینی

۳. هویت زائر

به روایت حسن‌بن‌ولید که مطمئن‌تر است، استخراج شد. مراتب معرفت‌شناسی شامل توبه، توکل، توسل، یقین، شهادتین، امر به معروف و نهی از منکر، ولایت و ذکر است. هر کدام از گزینه‌های امر به معروف و نهی از منکر، ولایت و ذکر شامل دو بخش است.

همچنین مؤلفه‌های معرفت‌شناسی دیداری شامل تناسب، هم‌جواری، حس حضور، پیوستگی، تعادل بصری و حس توازن می‌شود. مبتنی بر این پژوهش، عناصر و سیمای کالبدی، فعالیت‌ها و کاربری‌های قابل رویت، معانی و سمبل‌ها، سه عنصر تقویت‌کننده ارتباط درونی در مکان به شمار می‌روند.

بخش تاریخی پروژه

بخش دوم کار، بخش تاریخی پروژه است. این بخش شامل چند دوره می‌شود:

بر این اساس، ساحت وجودی زیارت شامل افزایش نگاه توحیدی، اخلاق‌مداری با رویکرد دینی و درونی نمودن آداب و نمادهای زیارت می‌شود. در ادامه آن، مؤلفه‌های هویت‌بخش زیارت امام معصوم (ع) به ترتیب عبارت‌اند از توبه، توسل و توکل.

مراتب معرفت‌شناسی زیارت امام رضا (ع)

در نمودار زیر مراتب معرفت‌شناسی زیارت امام رضا (ع) را بر اساس زیارت‌نامه ایشان به روایت حسن‌بن‌ولید استاد شیخ صدوق که از معروف‌ترین متون زیارت امام رضا (ع) است، می‌بینید. متون متعددی در باب زیارت امام رضا (ع) وجود داشت. این نمودار مبتنی بر زیارت‌نامه حضرت رضا (ع)

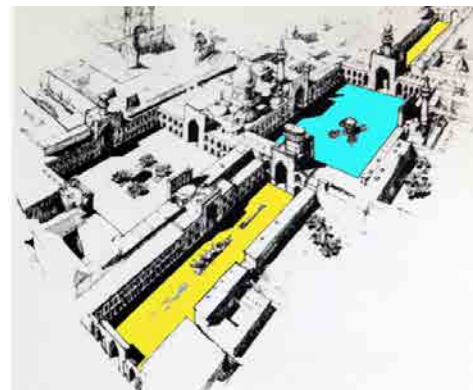
شهر در دوره قاجار، تنها در داخل بارو گسترش پیدا می‌کند. در دوره نادری، اندکی مشهد گسترش داشته است. پس از آن، تا اواخر دوره قاجار شهر مشهد توسعه چندانی نداشته است. مهم‌ترین تحول کالبدی شهر مشهد در دوره پهلوی اول، احداث فلکه حضرتی به عرض ۳۰ متر و شعاع ۱۸۰ متر از رأس گنبد مطهر بود. احداث فلکه حضرتی در دو مرحله صورت گرفت. فلکه شمالی بین سال‌های ۱۳۰۷ تا ۱۳۰۸ و فلکه جنوبی بین سال‌های ۱۳۰۹ تا ۱۳۱۱ شمسی انجام شد. با تأسیس فلکه حضرتی، ارتباط پایین خیابان و بالا خیابان از طریق فلکه برقرار شد. با تأسیس خیابان‌های طبرسی و تهران در محور دیگر فلکه در این ساخت و سازها بدون در نظر گرفتن پیوندهای اجزاء مختلف بافت و بدون طبقه‌بندی بناها به لحاظ ارزش معماری، بناهای خشتی معمولی تا بناهای تاریخی ارزشمند بدون در نظر گرفتن هیچ‌گونه طرح بهسازی یا مرمت یکسره تخریب گردید. عدم توجه به اجرای طرح‌های بهسازی، توانمندسازی و هویت‌بخشی در بخش‌های گسسته شده بافت

عنصر کالبدی	سال	مکان	توضیحات
باغ حمیدین لحظه و قنات سالیاد	قرن ۲ قی	قریه سالیاد از توابع نوخان	این باغ چهارمصد حکماری شامل کاخ بالنگویی بوده است.
بقعه هارون	۱۹۳ قی	باغ حمیدین	بنایی چهارگوش به طول ده متر بوده است.
مرقد حضرت رضا (ع)	۲۰۳ قی	بقعه هارون	از این پس بقعه مذکور مشهورتر رفا نامیده شد.
خانه‌های مسکونی	فرون ۳ و ۴ قی	در اطراف مرقد مطهر	شیخان به تدریج خانه‌هایی در اطراف مرقد مطهر ساختند.
حصن و حصار	دوره سلطنت مسعود غزنوی	در اطراف مرقد مطهر	از حدوده رونق‌های حرم مطهر و صحن‌ها قرار گرفته است.
بازار قدیمی	دوره سلطنت مسعود غزنوی	در داخل حصار پیرامون مرقد	این بازار رونق بسیاری داشته است.
مسجد بالاسر	اواخر حکومت غزنویان	در ضلع غربی بقعه مطهر	این بنا در واقع مقبره یکی از دبیران غزنویان هست.
برج و بارو	۵۱۰ تا ۵۱۵ قی	مکان دقیق آن مشخص نیست	به دستور سلطان سنجر ساخته شد.

مطابق جدول بالا، بررسی در طرح، از قرن دوم که حضرت در مشهد به شهادت می‌رسند، شروع می‌شود. بر این اساس عوامل توسعه شهر مشهد در دوره تیموری به شرح زیر است:

از بین رفتن شهر توس در دوره تیموری، باعث مهاجرت مردم به شهر و شکل‌یافتن مشهد می‌شود. دوره بعد شهرسازی مربوط به دوره صفویه است. مطابق تصویر زیر، شهرسازی دوره صفوی (مکتب اصفهان) با دو عنصر خیابان (بالاخیابان و پایین خیابان) و میدان (صحن عتیق) باعث رونق و آبادانی شهر مشهد گردید. این حرکت الگوی توسعه در مشهد را که به صورت شعاعی حول محور حرم مطهر بود، به صورت شعاعی خطی تغییر داد.

تحلیل فضاها و ارزش‌های بصری وضعیت فعلی حرم

عناصر پایه تشکیل‌دهنده منظر، نقطه، خط، سطح و حجم است. متغیرهای محیطی که نقد بر اساس آن صورت می‌پذیرد نیز شامل تعداد، وضعیت، سمت و سو، اندازه، شکل، فاصله، بافت، تراکم، رنگ، زمان، نور و نیروهای بصری است. همچنین عوامل فضایی شامل هم‌جواری، محصوریت، تداخل، تداوم، تشابه، نقش و زمینه است که وضعیت فعلی بر اساس آنها شکل گرفته است. در این زمینه، عوامل ساختاری شامل توازن، تنش، ریتم، تناسب و مقیاس است. عوامل نظم‌دهنده نیز شامل محور، تقارن، سلسله مراتب و تغییر شکل می‌شود. نقد وضعیت فعلی بر اساس مؤلفه‌های مذکور صورت پذیرفته است.

از سوی دیگر، عوامل مهمی نیز در قسمت آخر پژوهش بررسی شده که پایه بحث است:

۱. پیمان
  ۲. طراحی‌های صحن‌ها و اطراف حرم مطهر
  ۳. مقیاس انسانی و هندسه مقدس
- این سه عامل، در قسمت آخر پژوهش که به تحلیل وضع موجود می‌پردازد، بسیار حائز اهمیت است و مورد لحاظ بوده است.

پیرامونی حرم مطهر و نیز بی‌توجهی به نیازهای مردم ساکن در بافت کهن باعث مهاجرت قشر دارای تمکن مالی از پیرامون حرم و فرسودگی بیش از پیش بافت تاریخی گردید. این فرسودگی بافت در دراز مدت به گونه‌ای بود که نیاز مجدد به بهسازی و باز زنده‌سازی بافت احساس می‌شد که متأسفانه بار دیگر تخریب بافت پیرامونی حرم در دستور کار استانداری خراسان قرار گرفت. در سال ۱۳۵۳ تا ۱۳۵۴ شمسی، در زمان نیابت تولیت «عبدالعظیم ولیان» همه خانه‌ها و بناها تا شعاع ۳۲۰ متر از رأس گنبد مطهر تخریب و تسطیح شد.

در اجرای این طرح، اکثر اماکن مسکونی، تجاری و فرهنگی داخل فلکه تخریب شد. اجرای طرح به دلیل بی‌توجهی به شرایط اجتماعی و فکری مردم و زائران و نیز ناهم‌خوانی با بافت فرهنگی شهر به شکست انجامید. از این زمان به بعد، روند مرگ و ویرانی بافت قدیم حرکت شتابنده‌تری یافت.

در دوره پهلوی، خیابان‌های جدیدی در مشهد ارتباط پیدا می‌کنند و بخشی از بافت را از بین می‌برند. در سال‌های ۱۳۵۳ تا ۱۳۵۴، طرح توسعه حرم و چمن‌کاری اطراف بقاع متبرک رضوی در طرح نقد شده است. همچنین تخریب اماکن مسکونی و تجاری بررسی شده است. در دوره جمهوری اسلامی، طرح‌های توسعه که در سال ۵۷ تا ۸۴ انجام شده، نیز بررسی شده است.

